

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA LANDSHAFT ATAMALARINING STRUKTUR XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10266053>

Usmonova Shaxnoza Yoqubjon qizi

*Farg'ona davlat universiteti tabiiy yo'nalishlar bo'yicha chet tillari kafedrası
o'qituvchisi*

Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy hamda ilmiy-texnik tub o'zgarishlar davrida yangi-yangi fanlar va tushunchalar yuzaga kelmoqda. Jumladan, o'zbek tilida ham yangi terminlar paydo bo'lmoqda, ilgari ishlatib kelingan qator leksemalar yangi ma'nolar kasb etmoqda. Shu boisdan leksikologiya, xususan, terminologiya oldida qator muhim masalalarni yechish vazifasi turibdi.

Bugungi kunda terminologiyani amaliy va nazariy masalalarini yanada chuqurroq o'rganish, terminlar yaratish va ularni qo'llashni til qonuniyatlari asosida tartibga solish davlat ahamiyatiga molik muammoga aylandi. Shuning uchun ona tilimizning turli terminologik tizimlarini yanada teranroq tadqiq etish, ularni terminologiyani xilma-xil masalalari bo'yicha atroflicha tadqiq qilish, bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Terminologik tadqiqotlarda derevatsion belgiga ko'ra atamalarni hosil qilishning asosan ikki usuli ajratiladi:

1. Morfologik usul bilan atama hosil qilish (affiksatsiya usuli);
2. So'zlarni qo'shish, juftlash bilan atama hosil qilish (kompozitsiya usuli).

O'zbek va ingliz tillarida atamalar tilning ichki va tashqi imkoniyatlari asosida hosil qilinadi. Tilning ichki imkoniyatlariga tayangan holda landshaft atamalarini sodda, birikma va murakkab terminlar deb ataluvchi turlarga ajratish mumkin.

O'zbek va ingliz tillaridagi landshaft arxisemali atamalar struktur belgisiga ko'ra ikki katta guruhga bo'linadi:

1. Monoleksemali landshaft atamalar;
2. Polileksemali landshaft atamalar.

I. Monoleksemali landshaft atamalar – atamalarning bu turi bir so'zdan tashkil topadi. Monoleksemali landshaft atamalar terminologik tizimning katta qismini o'z ichiga oladi. Ishning keyingi o'rinlarida monoleksemali landshaft atamalar o'rnida sodda landshaft atamalar deb nomlanuvchi istelohlardan foydalandik. Masalan, ayrilish, balandlik, biyobon, botiq, dara, do'ng, vodiy, nishab, notekislik, ovloq, orol, paykal, tepa, tokzor, to'g'on, tepa, damba, ko'tarma, qir, qirg'oq, qurum, quduq.

Sodda landshaft atamalar derivatsion belgisiga ko'ra tub yoki yasama bo'lishi mumkin.

1) sodda tub – bu tipdagi landshaft atamalarining tarkibida lug'aviy ma'no hosil qiluvchi ko'makchi morfemalar (so'z yasovchi qo'shimchalar) bo'lmaydi.

O'zbek tilidagi sodda tub landshaftlariga quyidagilarni misol qila olamiz: barxan, dala, dasht, damba, dovon, jar, jilg'a, ilg'a, jo'yak, kanal, vodi, sahro, qoya, cho'qqi, maydon, to'g'on, tepa, yo'l, sahro, soy, sohil, cho'l, shahar, o'rmon, g'or, o'zan, to'qay, bo'g'oz, qopchig'ay, sayhon, zov...

Ingliz tilida esa quyidagi sodda tub landshaft atamalar mavjud: Lake, sea, alp, bay, cay, dyke, core, rock, city, river, beach, plain kabilar.

2) sodda yasama landshaftlar. O'zbek tilida bu tipdagi atamalar yangi lug'aviy ma'no beruvchi -i, -ik, -iq, -uv, -lik, -liq, -iston, -gay, -goh, -loq, -zor, -ma, -g'in, -xona, kabi ko'makchi morfemalar orqali yasaladi. Sodda yasama so'z shaklidagi landshaft atamalari, asosan, ot va fe'l so'z turkumlaridan yasaladi. Ba'zan sifat so'z turkumiga mansub so'zlardan ham yasalishi mumkin.

Ingliz tilida sodda yasama landshaft atamalar -er, -al, -at, -rie, -ment, anti-, pene-, -tion, -ing kabi morfemalar orqali yasaladi va, asosan, ot va sifat asosli so'zlarga qo'shiladi. Masalan: coastal, escarpment, glacier.

O'zbek tilidagi ot asosli sodda yasama landshaft atamalari: guliston, ko'histon, jarlik, muzlik, tog'liq, qorliq, uzumzor, chakalakzor, sangzor, to'qayzor, otashgoh, yozloq, o'tloq, ovloq, kungay ...

Ingliz tilidagi ot asosli sodda yasama landshaft atamalari: habitat, corrie, anticyclone, peneplain ...

O'zbek tilidagi fe'l asosli sodda yasama landshaft atamalari: kechik, kechuv, botiq, to'siq, yotqiziq, yoriq, o'yi, ko'tarma, qo'riqxona, quyg'in ...

Ingliz tilidagi fe'l asosli sodda yasama landshaft atamalari: afforestation, catchment, bearing ...

O'zbek tilidagi sifat asosli sodda yasama landshaft atamalari: balandlik, pastlik, yalanglik, tekislik, quruqlik, bo'shlik ...

Ingliz tilidagi sifat asosli sodda yasama landshaft atamalari: longitude ...

II. Polileksemali landshaft atamalari – landshaft atamalarining bu turi ikki yoki undan ortiq komponentlarning o'zaro semantik va grammatik jihatdan birikuvidan tashkil topadi. Bunday landshaft atamalari qo'shma so'z, juft so'z, izofali birikma va so'z birikmasi shaklida bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra murakkab landshaft atamalarini to'rt kichik guruhga ajratish mumkin:

1. Qo'shma so'z shaklidagi atamalar;
2. Juft so'z shaklidagi atamalar;
3. So'z birikmasi shaklidagi atamalar;
4. Izofali birikma shaklidagi atamalar.

O'zbek va ingliz tillaridagi landshaft arxisemali qo'shma so'z shaklidagi atamalar – bunday atamalar ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro birikuvidan tashkil topadi.

Masalan, o'zbek tilidagi o'rmondasht, do'ngqumlar, bedapoya, yonbag'ir, karvonsaroy, temiryo'l, sho'rko'l...

Ingliz tilida ham o'zbek tili kabi qo'shma so'z shaklidagi landshaft tarkibi bir xil yoki bir xil bo'lmagan so'z turkumidan iborat bo'ladi. Masalan: limestone, watershed, bedrock, woodland, Gondwanatland, breakwater.

To'plangan lisoniy dalillardan ko'rish mumkinki, o'zbek dva ingliz tillaridagi landshaft arxisemali qo'shma so'z shaklidagi bir paradigmaga mansub landshaft atamalarining tarkibi bir xil yoki bir xil bo'lmagan so'z turkumlaridan iborat bo'ladi. Shunga ko'ra o'zbek tilidagi landshaft arxisemali qo'shma so'z shaklidagi atamalarni quyidagicha turlarga ajratish mumkin:

[ot+ot] (N+N) modelida shakllangan landshaft terminlari

O'zbek tilida: yonbag'ir, tovoqsoy, nayzatosh, supatog', seldara, qumtog', qumtil, qirg'oq bo'yi ...

Ingliz tilida: Gondwanatland, headland, landform, waterfall, sandstone, mortlake, rainforest, rainshadow ...

[sifat+ot] (Adj+N) modelida shakllangan landshaft terminlari

O'zbek tilida: olatog', olatov, oqquyu, oqqum, pasttekislik, yetimtog', yetimtov, yetimcho'qqi, qoratog', qoraqum, qoraxarsang ...

Ingliz tilida: greenfield, wetland, shortgrass ...

[ot+sifat] (N+Adj) modelida shakllangan landshaft terminlari:

O'zbek tilida: suvayirg'ich...

Ingliz tilida: -

[son+ot] (Num+N) modelida shakllangan landshaft terminlari:

O'zbek tilida: to'rtko'l...

Ingliz tilida: -

[ravish+ot] (Adv+N) modelida shakllangan landshaft terminlari:

O'zbek tilida: jimbuloq...

Ingliz tilida: groundwater, evergreen, upland, outdoor ...

[fe'l+ot] (V+N) modelida shakllangan landshaft terminlari:

O'zbek tilida: yonartog'...

Ingliz tilida: pothole, breakwater, wasteland.

O'zbek tilidagi murakkab landshaft atamalarining muayyan qismi qo'shma so'z shaklida bo'lib, ularning aksariyatini [ot+ot], [sifat+ot] modelidagi qo'shma terminlar tashkil etadi. [ot+sifat], [son+ot], [ravish+ot], [fe'l+ot] modelidagi qo'shma terminlar esa kamchilikni tashkil etadi.

O'zbek tilidan farqli o'laroq, ingliz tilida murakkab landshaft atamalarining asosiy qismi so'z birikmasidan iborat. Ingliz tilida qo'shma so'z shaklidagisining [ot+ot] modelidagisi ko'p uchraydi.

Qo'shma so'z tipidagi landshaft paradigma a'zolarining bir xil yoki har xil so'z turkumidan iborat ekanlik belgisi boshqa turdagi polileksemali landshaft atamalaridan farqlovchi belgisi sanaladi.

O'zbek va ingliz tillaridagi landshaft arxisemali juft so'z shaklidagi atamalar. Polileksemali landshaft atamalarining bu turi ma'nolari bir-biriga yaqin yoki zid bo'lgan ikki so'zning o'zaro juftlashishidan tashkil topadi. Masalan, o'rmon-tundar, o'rmon-dasht, o'r-qir, tog'-cho'qqi...

O'zbek tilidagi landshaft arxisemali juft so'z shaklidagi murakkab atamalar tarkibi o'zaro ma'nodosh, zid ma'noli so'zlar, qismlari uyadosh bo'lgan so'zlar, qismlari butun-bo'lak ma'noli so'zlar va qismlaridan biri yakka holda ishlatilmaydigan so'zlarning juftlashishidan tashkil topadi. Masalan, bog'u bo'ston, dala-dasht, dashtu biyobon, dasht-kserofil, tog'u toshlar, qir-adir, o'r-qir, o'y-qir, uydin-qir, ur-qir, cho'l-biyobon, tog'-tundra landshaftlari, ko'cha-kuy landshaftlari, bog'-rog', pilla-pocha,...

Ingliz tilida deyarli juft so'z shaklidagi landshaft atamalar uchramaydi. Uchrovchi juft shaklidagilari so'z birikma shaklida keladi va ular atoqli otlardan olinadi. Masalan, Jean-jacque rousseau, cactus- dotted landscape.

Jean-jacque rousseau ushbu landshaft nomi Fransiyadagi bog' nomi hisoblanib. Bu nom faylasuf J.Russo nomidan kelib chiqqan.

O'zbek va ingliz tillaridagi landshaft arxisemali so'z birikmasi shaklidagi atamalar. Landshaft atamalari tizimida so'z birikmasi shaklidagi terminlarning salmog'i anchagina. So'z birikmasi shaklidagi atamalar mavjud adabiyotlarda "ko'p komponentli terminlar", "birikma terminlar", "terminologik komplekslar", "sintaktik usulda yasalgan terminlar" kabi turlicha atamalar bilan ifoda etiladi.

Masalan, o'zbek tilida tosh kokilli do'nglar, ohaktoshli karst landshaftlari, yalang tog' landshaftlari, tog' o'tloq landshaftlari, muz mintaqqa landshaftlari, berk ko'llar landshafti, qayta sho'rlangan yerlar, burmali tog' landshaftlari, daryo vodiysi landshaftlari, tog' yonbag'ri landshaftlari, g'ovak yotqiziq...

Ingliz tilida esa: common land, Antarctic circle, block mountain, boreal forest, polar region, capital city, commuter zone, fold mountain, green belt, administrative region, hill farming, oxbow lake, ribbon lake kabilar.